

Gondolatok a magyar anaforikus névmási birtokosok kiválasztásának motiváltságáról

Kivonat: A cikk összefoglalja és ismerteti azokat a főbb névmási stratégiákat, amelyekkel anaforikus birtokosokat tudunk kódolni a magyarban. A generatív nyelvészeti kutatások eredményeit kiindulópontnak véve megmutatom, hogy az anaforikus névmási birtokosok kiválasztása ikonikusan is motivált, és a nyelvtani rendszer egyes elemeinek ikonikus jellegét tükrözi. Az ikonikus motiváltság fogalmának alkalmazása az adatok értelmezésében és elemzésében új távlatokat nyithat a magyar nyelvtan eme viszonylag elhanyagolt szögletének a leírásában.

Kulcsszavak: ikonicitás, magyar, birtokos szerkezet, anafora, névmás

1. Bevezetés

A névmási visszautalás egyes kitüntetett fajtáit a nyelvtan jól ismert módon tudja meghatározni. Más esetekben a nyelvtan inkább csak befolyásolja, hogy mennyire valószínű egy adott szerkezetben a névmási anafora. A névmási birtokos és a birtokos szerkezetet bennfoglaló tagmondat alanya között például általában nagyobb valószínűséggel állhat fenn anaforikus viszony, mint egy bővítményi szerepben lévő névmás és a vele azonos tagmondatban lévő alany közt (Haspelmath 2008a: 52–54, Ariel 2008: 6. fejezet). Az alany és a nem-alanyi birtokos szerkezet birtokosa közti anaforikus viszony tehát gyakori, és mint ilyen, nem feltétlen igényel különösebb kódolást. A magyarban a birtokos szerkezet morfológiája lehetővé teszi akár azt is, hogy ne ejtsük ki a névmási birtokost – így ezt többnyire nem is tesszük meg akkor, ha a birtokos visszautal a mondat alanyára (1a).¹ Ez azonban

¹ A generatív nyelvtani elemzések vagy azt teszik fel, hogy ilyenkor a birtokos egy ki nem ejtett névmás (*pro*), vagy pedig azt, hogy a birtokszón megjelenő egyeztető morfológia maga funkcionál egyfajta inkorporálódott névmásként. A magyar adatok leírásában ez utóbbi felfogást képviseli pél-

nem zárja ki bizonyos esetekben egyéb névmási stratégiák alkalmazását ennek a visszautaló viszonynak a megteremtésére: a magyarban használhatunk erre a célra személyes névmást (1b), visszaható névmást (1c), vagy éppen összetett visszaható névmást (1d) is.

- (1) a. János írt egy könyvet az életéről.
 b. János írt egy könyvet az ő életéről.
 c. János írt egy könyvet a maga életéről.
 d. János írt egy könyvet az önmaga életéről.

(1a) és a (1b) példákban a birtokos és az alany közti viszony nem kötelezően anaforikus, ebben a cikkben azonban ezeket az egyéb olvasatokat nem tárgyalom, és csak az anaforikusan értelmezett birtokosokkal foglalkozok.² Az egyes anaforikus birtokosi stratégiák közti választást meghatározó nyelvtani jegyek egy részét egy korábbi cikkemben tárgyalom részletesen (Rákosi 2014). Itt most egyrészt tovább szeretném bővíteni az ott található leírást, másrészt néhány gondolatot szeretnék hozzáfűzni ahhoz, hogy milyen tényezők motíválhatják az egyes stratégiák kiválasztását.

A fenti adatsor többek közt azért érdekes, mert az ott szereplő szerkezetek nem egyforma gyakoriságúak, és nem is minden kontextusban számítanak ugyanolyan természetesnek. Sőt nem is minden kontextusban cserélhetők fel egymással. Azonban a klasszikus generatív megközelítés, mely szigorúan elkülöníti a lokális és a nem-lokális mondattani tartományokat a különböző típusú névmási anaforák engedélyezésében, csak részben tudja azt megragadni, hogy mi számít jelöltnek az (1)-beli példák közül, és mi nem. É. Kiss (1987: 197) például a mellett érvel, hogy a magyarban a birtokos szerkezet egy különálló kötési tartományt alkot. Ez az elemzés jelöltnek és perifériálisnak tekinti az (1c) és az (1d) példákat, mivel a visszaható névmás előzménye a birtokos szerkezeten, vagyis a vonatkozó lokális kötési tartományon kívül van. Ugyanakkor az (1b) példát, egyéb vonatkozó megszorítások hiányában, nem csak jól formálnak, de természetesnek is várjuk ugyanezen okokból. Könnyen belátható, hogy pusztán a kötési tartomány definíciójának finomhangolásán keresztül viszonylag keveset tudunk megragadni az egymással versengő anaforikus birtokos névmási stratégiák lényegéből. Nem véletlen, hogy az elmúlt

dául Laczkó (2001). Mivel ennek a cikknek a célkitűzései nem igényelnek egy ilyenfajta analitikus elköteleződést, az (1a) mondat által reprezentált szerkezetet egyszerűen úgy írom le, hogy nincs benne kiejtett névmási birtokos.

² A névmási birtokos és az alany közti anaforikus viszonyt a továbbiakban nem jelölöm külön eszközökkel ebben a cikkben. A cikk minden releváns példája úgy értelmezendő, hogy anaforikus viszony áll fenn a birtokos és az alany közt.

két évtizedben a generatív nyelvészeti vizsgálódások is részben egyéb tényezőkre helyezték a hangsúlyt ilyen és hasonló névmási szerkezetek vizsgálata során.

Ebben a cikkben az elsődleges célom az, hogy megvizsgáljam, milyen mértékben és hogyan használható fel az ikonicitás mint motivációs erő a fenti magyar adatok szabatos nyelvtani leírásában és elemzésében. A legtágabban értelmezett nyelvi ikonicitás valamilyenfajta párhuzamosságot ragad meg a nyelvi jel formája és a valóság azon darabja között, amelyre az adott nyelvi jel utal. Az (1)-ben mutatott névmási birtokosi stratégiák a névmás hosszában, testességében és komplexitásában különböznek, a skála egyik végébe beleértve azt a lehetőséget is, hogy maga a birtokos hangalakilag nem is jelenik meg (1a). Amennyiben a választás ezek közt a stratégiák közt ikonikusan motivált, akkor az egyes szerkezetek által jelölt birtokviszonynak, illetve az előzmény és a birtokos között lévő, a birtokos szerkezeten keresztül megvalósuló kapcsolatnak is különböznie kell, méghozzá a formai komplexitást leképező módon. Más szóval azt várjuk, hogy minél testesebb és komplexebb a névmási birtokos, annál jobban eltér az általa kódolt anaforikus viszony a prototipikusnak tekinthető esettől, és annál gazdagabb és komplexebb szemantikai-konceptuális tartalommal bír.

A cikkben megmutatom, hogy az itt tárgyalt adatok többségét ebben az értelemben ikonikusan motiválnak lehet tekinteni. A magyarban az anaforikus névmási birtokosi stratégiák nyelvi kifejeződése jelentős részben ikonikusan is megfeleltethető az általuk jelölt konceptuális tartalomnak. Ez azonban nem zárja ki azt sem, hogy ugyanezeket az adatokat érvényes módon ragadjuk meg egy generatív keretben is, hiszen a generatív nyelvtani modellek egyes alapvető vonásaikban maguk is eleve összeegyeztethetők egy ikonikus értelmezéssel (lásd különösen Newmeyer 1992). A magyar adatok jobb megértésében pedig mind az ikonicitást alapul vevő funkcionalista, mind a generatív alapon álló megközelítések alapvető támpontokat tudnak nyújtani, több esetben egymással is összeecsengő és összeegyeztethető módon. A cikkben az ikonicitás szempontrendszerét követve, de egyúttal kitekintve a generativista eredményekre is, összefoglalom a magyar anaforikus névmási birtokosok kiválasztását meghatározó egyes tényezőket.

2. A nyelvi ikonicitás lehetséges megvalósulásai az anaforikus viszonyok kódolásában

2.1. Egy sokat tárgyalt példa és tanulságai

A névmási birtokosok viselkedésének jobb megértéséhez nézzünk először egy más jellegű, de sokszor tárgyalt példát, amely bizonyos mértékig rokonítható az itt vizsgálandó adatokkal. Az úgynevezett visszaható igék, mint a *borotválkozik*, a tö-

rölközik, vagy a *fésülködik* olyan tárgyas tőből képzett tárgyatlan igék, amelyek valamilyen lexikailag körülhatárolt reflexív eseményt írnak le. A visszaható igék töveként funkcionáló tárgyas igék visszaható névmás társaságában többnyire a visszaható igééhez hasonlóan tűnő eseményt írnak le.

- (2) a. János megborotválkozott.
b. János megborotválta magát.

A két szerkezet jelentése azonban nem azonos.³ Megborotválkozni csak a férfiak szoktak, és ilyenkor az arcszőrzetüket távolítják el. A *meborotválja magát* predikátum ezzel szemben akár nők, akár férfiak esetében is használható, és nincs megszorítva az sem, hogy milyen testrész érintett.⁴ A *fésülködik* esetében csak a hajról lehet szó, ezzel szemben a *megfésüli magát* bármilyen testrész fésülgetése esetén igaz lehet. A *törülközik* rendesen az egész test törülközővel történő megszáritását jelöli, ezzel szemben *megettörölni magunkat* bármilyen alkalmas eszközzel lehet, és nemcsak az egész testünket, hanem bármelyik részét is.

Ezekben az adatokban az a közös, hogy a visszaható ige jelentése valamilyen szempontból megszorítottabb, mint a vonatkozó tárgyas ige + visszaható névmás szerkezet. Haiman (1983: 795–799) ezen kívül arra is felhívja a figyelmet, hogy a két szóban forgó szerkezet típus jelentése rendszerszerűen különbözik, és ez a különbség ikonikusan motivált. A (2a)-val jellemezhető szerkezetben egy képző kódolja a reflexív viszonyt (-*koz*), a (2b)-ben ezzel szemben egy külön visszaható névmás (*magát*). Az utóbbi az igétől külön álló morféma, az előbbi viszont az igéhez kötött. Haiman szerint ez megfelel annak a konceptuális különbségnek, hogy a (2a) egy alapvetően egyszereplős cselekvést ír le, a (2b) ezzel szemben egy kétszereplős cselekvés, ahol a két szerepet normálisan ugyanaz az individuum veszi fel a való világban. A névmásos szerkezetet viszont éppen arra a célra használjuk, hogy az ágensi alanyt konceptuálisan eltávolítsuk páciensről azáltal, hogy például egy az individuumot és annak a testét megkülönböztető relációt írunk le. A névmás szerepe tehát az, hogy lehetővé teszi a közvetlen utalást az individuum valamely részére vagy tulajdonságára, és így mintegy második szereplőt vezet be. A névmásos szerkezetnek ezt a tulajdonságát világítja meg a következő példa is:

- (3) a. Megszáritkoztam.
b. Megszáritottam magunkat a hajszáritóval.

³ Ezeket az adatokat és elméleti jelentőségüket részletesen tárgyalom egy korábbi cikkemben (Rákosi 2008).

⁴ A férfiak esetében a tárgyas és a tárgyatlan szerkezet közt egyfajta munkamegosztás van: a *meborotválkoz* vonatkozik az arcra, a *meborotválja magát* pedig minden egyéb testrészre.

A visszaható ige egyszereplős eseményt ír le (3a). Ha többes számú lenne az alany (*A gyerekek megszártkoztak a napon*), akkor is csak egyszereplős szártkozási események együttes megvalósulására utalhatna a mondat. Ezzel szemben a visszaható névmást tartalmazó mondat lehetővé tesz két, legalább részben elkülönülő szereplőre való utalást is. A (3b)-ben a szártási esemény okozója egyedül a beszélő, de a vonatkozó állapotváltozáson már nem egymagában megy keresztül, hiszen a tárgyi visszaható névmás többes számú. Ezt a fajta olvasatot csak a visszaható névmásos szerkezet tudja engedélyezni, a visszaható ige morfológiája nem, és ez a tény ikonikusan motivált: a reflexívjelölő eltávolítása az igétől párhuzamba állítható az itt leírt konceptuális-szemantikai váltással egy kétszereplős eseményre. A szerkezeti távolság megteremtése egy referenciális távolság bevezetésével jár együtt.

2.2. Az ikonicitás néhány releváns fajtája és meghatározásuk

A szerkezeti távolságot vagy szerkezeti súlyt Haiman (1983: 782) morfológiai szempontok szerint definiálja (szemben a pusztán fonológiai súlyon alapuló méréssel) a következő skála mentén:

- (4) a. X # A # Y
 b. X # Y
 c. X + Y
 d. Z

Ebben a jelölésben X és Y a két releváns morféma (például: az ige(tő) és a visszaható képző vagy a visszaható névmás a (2) és a (3) példákban), az A pedig valamilyen tetszőleges egyéb morféma. A # szóhatárt, a + morfémahatárt jelöl. Z-vel jelöli Haiman azt az esetet, amikor X és Y nyelvi tartalmát egyetlen monomorfémikus, fúziós elem kódolja. Haspelmath (2008b: 13) megjegyzi, hogy Haiman fenti skálája valójában nem is annyira szerkezeti távolságot, hanem szerkezeti kohéziót ír le. A terminológiától függetlenül azonban mind a két szerző ugyanazzal az intuícióval látszik dolgozni: az ikonicitás lehetséges szerkezeti megjelenéseinél nem a fonológiai súly, hanem a morfológiai-szintaktikai komplexitás számít.

Newmeyer (1992) a nyelvi szerkezet és annak jelentése közti ikonikus motiváltság négy különböző fajtáját különbözteti meg. Ebből három játszhat közvetlen szerepet a magyar anaforikus névmási birtokosok nyelvtanának leírásában (l. még Haiman 1983 és Haspelmath 2008b összefoglaló tanulmányait is). A távolsági ikonicitás (*iconicity of distance*) elve szerint két szerkezeti elem közti távolság közvetlenül megfeleltethető a köztük lévő konceptuális távolságnak. A függőségi ikonicitás (*iconicity of independence*) elve azt mondja ki, hogy a két nyelvi elem egymáshoz viszonyított szerkezetbeli függősége (vagy egymáshoz mért relatív távolsága) megfeleltethető a két elem jelölete közti konceptuális kapcsolat erősségé-

vel. Vagyis ha két nyelvi elem csak viszonylag laza szerkezetbeli kapcsolatban áll egymással, akkor a jelölétük közti konceptuális kapcsolat is viszonylag gyenge lesz. Ennek az elvnek a működésére láttunk példát a fenti (2)-ben és (3)-ban. Végül a komplexitási ikonicitás (*iconicity of complexity*) elve azt mondja ki, hogy a nyelvi szerkezet komplexitása a vonatkozó konceptuális tartalom komplexitásával korrelál. Ez az utolsó elv tekinthető lényegében a kompozicionalitási elv egyfajta ikonikus megvalósulásának.

Mind a három elv előfeltételezi tehát, hogy mérni tudjuk egy nyelvi szerkezet komplexitását és az alkotóelemei közti távolságot – például a Haiman (1983) által felvetett módon (4). Nem feltétlen triviális ugyanakkor, hogyan alkalmazzuk ezeket a megfontolásokat a magyar adatokra. A szemléltetés kedvéért az (5)-ben megismétlem az (1)-ben már látott adatokat:

- (5) a. János írt egy könyvet az életéről.
 b. János írt egy könyvet az ő életéről.
 c. János írt egy könyvet a maga életéről.
 d. János írt egy könyvet az önmaga életéről.

Az általunk vizsgált kérdés lényegét tulajdonképpen egy háromtagú referenciális függőség jeleníti meg. Ez a viszony az előzmény (*János*), a birtokos névmás (\emptyset , *ő*, *maga*, *önmaga*) és a birtokosi morfológia (*élete*) közt áll fenn.⁵ Ahogy arra Newmeyer (1992: 762) is felhívja a figyelmet, egy anafora és az előzménye közti szerkezeti távolság nem feltétlen korrelál konceptuális különbségekkel. Vegyük például az alábbi mondatpárt:

- (6) a. János írt nekem egy könyvet az én életemről.
 b. Én is írtam egy könyvet Jánosnak az én életemről.

Az anaforikus birtokos (*én*) és az előzménye (*nekem*, illetve *én*) közti konceptuális viszony nem látszik különbözőnek pusztán azért, mert az előzmény nem egyforma távolságra van a birtokos névmástól.

A magyar adatok jobb megértéséhez ugyanakkor mégis hozzájárul az előzmény és a birtokos közti távolság fgyelembevétele is, bár nem teljesen a (6) által sugallt

⁵ Ismert tény, hogy szemben a személyes névmási birtokosokkal, a visszaható névmási birtokosok paradigmája invariáns (E/3) egyeztetést vált ki a birtokos szerkezet főnévi fején:

- (i) Írtam egy könyvet az én életemről.
 (ii) Írtam egy könyvet a magam életéről.

Ennek a ténynek egy lehetséges magyarázatát korábbi cikkeimben tárgyalom (Rákosi 2009, 2011), itt viszont nem foglalkozom vele a továbbiakban (nem zárva ki ugyanakkor a lehetőséget, hogy az (i) és (ii) közti egyeztetésbeli különbség is lehet ikonikusan motivált).

nézőpontból. A kiejtett névmást nem tartalmazó szerkezet (5a) tekinthető a Haiman-féle X + Y-konfiguráció megnyilvánulásának abban az értelemben, hogy a birtokot és a birtokost is egyetlen szó kódolja a szerkezeten belül (*életéről*). Az (5b–d) szerkezetek annyival másabbak, hogy ezekben a birtokos önálló szóként is megjelenik, és akár el is szakadhat a birtokszó közvetlen közeléből (*az ő nehéz életéről*). A birtokosi egyeztető morfológia révén a birtokos továbbra is kódolva van bizonyos mértékig magán a birtokszón is, viszont ezekben a példákban már egy független nyelvi elemként is megjelenik. Az egyes szerkezetek közti szerkezetbeli különbségeket így közvetlenül mérhetjük a birtokos névmás testességének vizsgálatával az alábbiaknak megfelelően:

- (7) a. $\emptyset < \text{ő}$, maga, önmaga
 b. maga $<$ önmaga
 c. $\text{ő} <$ maga

A (7a) nem igényel különösebb indoklást: minden kiejtett névmási birtokos értelemszerűen testesebb, mint a ki nem ejtett birtokos. A (7b)-ben megragadott szerkezeti komplexitás arra az előfeltevésre épül, hogy az *ön-* prefixum a visszaható névmáson valóban nyelvtanilag aktív. Hogy ez így van, a mellett két korábbi cikkemben is részletes érveket hozok fel (Rákosi 2009, 2011), és néhányat ezek közül a 3.1 alrészben külön is meg fogunk vizsgálni. A (7c)-ben ábrázolt reláció talán a legkevésbé egyértelmű. Egyrészt nem minden alanyesetű személyes névmás tekinthető monomorfémikusnak, hiszen például az *ők* eléggé áttetsző módon az *ő* tő többes számú alakjának tűnik (l. Bartos 1999). Másrészt az alap visszaható névmás sem egyértelműen összetett morfológiailag, a beszélők legalábbis már nem ismerik fel benne az eredetileg feltehetően 'test' jelentésű *mag* tövet. A visszaható névmás paradigmája ugyanakkor a birtokosival egyezik meg, és kimutatható, hogy ez a birtokosi szerkezet valóban aktív is bizonyos mértékben még a szinkrón rendszer keretein belül is (Rákosi 2011). Ezért a visszaható névmást morfológiailag összetettnek, a személyes névmás alanyeseti paradigmáját pedig egyes számban monomorfémikusnak, többes számban viszont esetlegesen polimorfémikusként is elemezhetőnek tekintem. A paradigma szintjén ugyanakkor elmondható, hogy a visszaható névmás testesebb vagy legalább olyan testes/összetett, mint a személyes névmás.

A (7)-ben vett részleges sorrendezésekből tehát az alábbi hierarchia következik:

- (8) $\emptyset < \text{ő} <$ maga $<$ önmaga

A továbbiakban azt szeretném megmutatni, hogy ez a sorrendezés az ikonicitás fent megfogalmazott három alelete szempontjából is releváns a magyar birtokosi adatok leírásában. Minél testesebb névmási birtokost illesztünk a szerkezetbe, annál

jobban nő a konceptuális távolság az anaforikus névmás előzmények jelölete és a birtokos közt, illetve annál komplexebb lesz a köztük lévő viszony a különböző szerkezeti változatok egy meghatározó részében.

3. Ikonicitás és anaforikus birtokosok a magyarban

3.1. Ikonikusan motivált névmáskiválasztás a birtokos szerkezetben

Az (1)-ben bemutatott, és itt a (9)-ben megismételt példák egyik legalapvetőbb jellemzője a névmási birtokos elhagyása (9a) és kitétele (9b–d) közti különbség.

- (9) a. János írt egy könyvet az életéről.
 b. János írt egy könyvet az ő életéről.
 c. János írt egy könyvet a maga életéről.
 d. János írt egy könyvet az önmaga életéről.

A magyar nyelv névmásejtő jellegének megfelelően nem használunk névmási birtokost akkor, ha nem szánunk a birtokosnak külön diskurzusfunkciót, vagy a névmás szerepeltetése nem tesz érzékelhető többletet a szerkezet jelentéséhez. Ez az alapvető különbségtétel önmagában is ikonikusan motivált, hiszen a névmás elhagyása ikonikus leképeződése annak, hogy a birtokos jelölete ezekben az esetekben rendszerint könnyen beazonosítható (Newmeyer 1992: 774–775). Egy másik nézőpontból pedig a mind testesebb névmások kiválasztása a jelentés egyre komplexebb voltának is az ikonikusan motivált kifejezőmódja.

A személyes névmási birtokost két, egymástól jelentésében is elkülönülő kontextusban szokás kitenni. Ezt a két kontextust a (10) példái illusztrálják:

- (10) a. Én az én kocsimat vezetem, te pedig vezesd a tiédet.
 b. Én sokat vezetem az én kis kocsimat.

A (10a) példában a névmási birtokos fókuszhangsúlyt kap, és ezáltal a birtokos szerkezet egésze fókuszba kerül, mivel két lehetséges birtokost állítunk kontrasztba. Erről a szerkezetről a generatív nyelvtanok is jól számot tudnak adni, hiszen a hangsúlyozás követelményei miatti névmáshasználat jól megragadható, és jól megjósolható. Van azonban a kitett birtokosoknak egy a mai magyarban már jelöltnek számító, stílárisan jelölt változata, ahol a névmás kitételének közvetlen szemantikai következményei nincsenek, és nem is jár együtt különösebb prozódiai nyomatékosítással (10b). A névmás hozzájárulása ilyenkor inkább csak egyfajta játékosság

megteremtése.⁶ Bár nem mond ellent semmilyen fontos nyelvtani szabálynak, ez a fajta használat már nehezebben ragadható meg egy generatív nyelvészeti keretben. A komplexitási ikonicitás elve azonban mind a két szerkezetet jól motiválja, hiszen a névmás kitétele valamilyen hozzáadott jelentésbeli többlettel jár együtt. A (10a) esetében ez a többlet az igazságfeltételeket is megváltoztatja, a (10b) esetében pedig inkább pragmatikai jellegű vagy pusztán stiláris változásról van szó.

A visszaható névmás egyik jellemző birtokosi használata szintén hasonló értelemben motivált ikonikusan. Az alábbi minimálpárt Rákosi (2014)-ből idézem:

- (11) a. Én úgy érzem, mintha ez a változás a magam bensejét is megváltoztatta volna.
 b. *János úgy érzi, mintha ez a változás a magam bensejét is megváltoztatta volna.

Az eredeti példa forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár (Váradi 2002), és a cikk szempontjait figyelembe véve minimálisan változtattam rajta. A (11a) mondatban a visszaható névmási birtokosnak nincs a tagmondaton belül előzménye, csak a főmondatban van (*én*). A visszaható névmás egy olyan szövegrészleten belül fordul elő, amely ennek a diskurzusbeli előzménynek a perspektíváját közvetíti. Ezt a megszokott anaforikus függőségi viszonyoknál gyengébb, és általában nem is lokális függőségi viszonyt szokás logoforikus függőségnek nevezni. A *magam* tehát egy ebben az értelemben vett logofora a (11a)-ban, vagyis egy diskurzusbeli előzménnyel rendelkező visszaható névmás. A (11b) azért nem elfogadható, mert ilyen jellegű előzmény nem áll rendelkezésre.

A generatív irodalomban az 1990-es évek elején fordult a figyelem a visszaható névmások lokális előzmény nélküli kontextusokban történő használata felé, és többen is megmutatták, hogy ezek a használatok sokszor diskurzusfüggő olvasatokat kódolnak (l. különösen Pollard–Sag 1992 és Reinhart–Reuland 1993). Ezek a fajta előfordulások ugyanakkor ikonikusan is motiváltak a névmási birtokost nem használó kódolási stratégiákkal összevetve, még hozzá legalább két értelemben is. A (11a) egyrészt mutatja a komplexitási ikonicitás jegeit, hiszen ebben a függőségi viszonyban nem egyszerűen csak előzményt kell választani, hanem az előzmény jelöletének perspektíváját is kell képviselnie magának a visszaható névmásnak is. Másrészt ez a szerkezet az ikonicitás távolsági értelmezése szerint is motivált, hiszen az előzmény és a birtokos közti szerkezetbeli távolság megfeleltethető az előz-

⁶ A személyes névmási birtokos kitétele gyakoribb volt a régiségben, mint ma (l. Demján 2007). A (10b) példa jelölt jellege abból is fakad, hogy maga a szerkezet a legtöbb beszélő számára ma már elég archaikusan hangzik.

ménykeresési algoritmus diskurzusrésztevevőkre való kiterjesztésével együtt járó megnövekedett referenciális térnek.

Nagyon szemléletesen mutatja az ikonicitás működését a *maga* és az *önmaga* közti, a birtokos szerkezetekben is jól láthatóan megmutatkozó különbség. Haiman (1983) különbséget tesz introvertált és extrovertált predikátumok közt. Az előbbiek esetében a predikátum jellemzően valamilyen inheresen vagy természetesen reflexív relációt jelöl, és mivel ez a jelentés megjósolható, az ilyen predikátumok jellemzően valamilyen kevésbé testes reflexívjelölőt kívánnak meg. Ahogy a 2.1-ben láttuk, ez a jelölő sokszor csak egy képző (*borotválkozik, fésülködik*). Ha egy ilyen kiterjesztett predikátum hatókörébe a birtokos szerkezet is belesik, akkor a névmási birtokos jellemzően a *maga* visszaható névmás:⁷

- (12) a. Ennek is megvan a maga átfutási ideje.
 b. A maga módján János is próbált segíteni.
 c. A kormány a maga befolyása alá hajtotta a tévét.

Az ún. extrovertált predikátumok esetén viszont éppen a reflexív olvasat számít meglepőnek vagy kevésbé gyakorinak (l. Haspelmath 2008a). Ezekben az esetekben a magyarban sokszor az *önmaga* névmás számít természetesebbnek vagy esetleg az egyedül elfogadható megoldásnak (Rákosi 2009, 2011):

- (13) a. Szembekerültem korábbi önmagammal.
 b. János ellentmondott önmagának.

Szembekerülni, ellentmondani többnyire valaki mással/másnak szoktunk. Ha nem ez a helyzet, akkor a reflexív olvasat kódolásához valamilyen testesebb nyelvi eszköz kell, és az *önmaga* éppen ezt a szerepet tölti be a magyarban. A kiválasztása ugyanakkor ikonikusan is motivált, különösen az ikonicitás függőségi értelmezésében (2.2). A (13)-beli példákban ugyanis éppen az a közös, hogy bizonyos értelemben megkettőzünk egy adott individuumot, és ennek a konceptuális elkülönböződésnek a kifejezésére szolgál a testesebb visszaható névmás.

A birtokos szerkezetekben ugyanezt a funkciót fedezhetjük fel. A következő példák a Magyar Nemzeti Szövegtárból származnak:

- (14) a. ... ne lehessen többé önmagam akadálya.
 b. Még akkor is, ha – olykor önmagam szemében is – maradinak látszom.

⁷ Hasonló jellegű történeti adatokat tárgyal Ferenczi (1993).

- c. ... önmagam megnyugtatósára a szezon végén elmentem egy másik orvoshoz, ...
- d. Minden nap önmagam leleplezése is volt.

Ami közös ezekben a példákban, az a kiterjesztett és a birtokost is magába foglaló predikátum „extrovertált” jellege. Rendszeresen nem önmagunknak vagyunk az akadály, mások szemében látszunk maradinak, és mások nyugtatnak vagy lelepleznek le minket. Ha mégis ez történik, akkor egy megfelelően testes reflexívjelölőre van szükség ahhoz, hogy ezt az olvasatot kódolni tudjuk. Reuland (2001) generatív elemzése szerint ilyenkor az alap visszaható névmáshoz képes gazdagabb morfológia éppen azt a célt szolgálja, hogy a névmás mintegy fel tudjon szabadulni az előzménnyel való referenciális egybeesés követelménye alól. Ez a megközelítés gond nélkül értelmezhető újra egy ikonicitást előfeltételező keretben is. A szokottnál testesebb visszaható névmás kiválasztása jelentésbeli többlettel is jár együtt (komplexitási ikonicitás), másrészt annyiban is motivált, hogy ilyenkor az előzmény és a névmás jelölete konceptuálisan is eltávolodnak egymástól (függőségi ikonicitás).

3.2. Kötés és koreferencia

Van még azonban egy érdekes adatsor, amely némileg kilóg az előző alrészben tárgyalt keretből. A következő példákban a birtokos rendre Ø (15a), személyes névmás (15b) és visszaható névmás (15c).

- (15) a. Én az arcomat kerestem a gesztusában. Te is.
 - (i) 'Én a saját arcomat kerestem, és te is a saját arcodat kerested.'
 - (ii) 'Én az én arcomat kerestem, és te is az én arcomat kerested.'
- b. Én az én arcomat kerestem a gesztusában. Te is.
 - (i) *'Én a saját arcomat kerestem, és te is a saját arcodat kerested.'
 - (ii) 'Én az én arcomat kerestem, és te is az én arcomat kerested.'
- c. Én a magam arcát kerestem a gesztusában. Te is.
 - (i) 'Én a saját arcomat kerestem, és te is a saját arcodat kerested.'
 - (ii) *^{*/}'Én az én arcomat kerestem, és te is az én arcomat kerested.'

(15a)-nak két olvasata van. Az egyik olvasatban egy reflexív predikátum jön létre ('a saját arc keresése'), és ez értendő a második, elliptikus mondatba is. A másik olvasatban nem jön létre ilyen típusváltás, és a predikátum nagyjából azt jelenti, hogy én az 'én arcomat keresem'. Ekkor az elliptikus mondat értelmezése is ennek megfelelően megváltozik. Az (i)-gyel jelölt olvasatban az előzmény és az anaforikus névmás közti viszonyt hívja a generatív szakirodalom kötésnek, a (ii) esetben viszont csak két egymástól független névmás referenciája közti egybeesésről, vagyis koreferenciáról beszélhetünk (l. Reinhart 2006).

Ha a kitett névmási birtokos személyes névmás, akkor az előzmény és a birtokos közt csak koreferencián alapuló kapcsolat lehet (15b). Ha a birtokos visszaható névmás, akkor minden beszélőnek elérhető a kötéses olvasat, de a koreferencia csak a beszélők egy része számára elfogadható (15c). Ez az eloszlás részben ikonikusan motivált. Ki nem ejtett birtokos esetén minden beszélő számára elfogadható mind a két olvasat (15a), kitett birtokos jelenlétében azonban csak egy (15b), vagy legalábbis a beszélők egy része egy olvasatot preferál (15c). Ha a kétértelműség testes birtokos mellett tapasztalható megszűnését a jelentés megszorítottabbá (vagyis szemantikai értelemben erősebbé) válásaként értelmezzük, akkor ez az adatsor ikonikusan is motivált.

Reinhart (2006) elméletében ugyanakkor radikális különbség van a kötés és a koreferencia közt. Az előbbi mintegy automatikusan jön létre a megfelelő szerkezetekben, és ezeknek a szerkezeteknek az elsajátítása nem okoz különösebb nehézségeket a gyerekeknek sem. A koreferencia azonban egy ennél komplexebb viszony, amelynek a feldolgozása is nehezebb, és a nyelvelsajátítás során is univerzálisan problémákat okoz a gyerekeknek, amíg el nem érik az iskoláskort. Ezen elméleti nyelvészeti szempontból és pszicholingvisztikailag is motivált megfontolások alapján a koreferencia komplexebb jellegű jelentés, mint a kötés. Ezek alapján a koreferencia testesebb kódolást kívánna meg a komplexitási ikonicitás elve szerint, mint a kötés. Ahogy a 2.2-ben láttuk, a személyes névmások és a visszaható névmások beillesztése a Haiman-féle hierarchiába nem feltétlen egyértelmű, de rendszerszinten inkább a mellett szólnak érvek, hogy a magyarban a visszaható névmást tekintjük komplexebbnek, a személyes névmás alanyesetű alakjait viszont kevésbé komplexnek. Ha ez így van, és az itt kifejtett érvelés is helytálló, akkor inkább azt várnánk, hogy a személyes névmás kódolja a kötéses viszonyt, a visszaható névmás pedig a koreferenciát. Ez azonban éppen fordítva van. Azt a kérdést, hogy a (15b) és a (15c) közti kódolási különbség mégis motiválható-e az ikonicitás valamely értelmezése alapján, ebben a cikkben nyitva hagyom.

4. Összegzés

Ebben a cikkben korábbi kutatásaim alapján áttekintettem a magyar birtokosi anafora kifejezésére használt leggyakoribb szerkezetek nyelvtanát, és a különböző kódolási stratégiák meghatározó nyelvtani jellemzőit. Az itt tárgyalt stratégiák első sorban abban különböznek egymástól, hogy a birtokos nyelvi kifejezése milyen morfológiai súlyú vagy komplexitású névmás kiválasztásával valósítható meg. A mellett érveltem, hogy az egymással versengő stratégiák közti választás egyúttal ikonikusan is motivált az esetek többségében: minél testesebb egy névmás, a való-

ságnak egy annál komplexebb vagy markánsabban megragadható szeletére tudunk vele utalni a birtokosi pozícióban is. A meghatározó adatok megtalálásában és értékelésében ugyanakkor a generatív nyelvészeti hagyomány eredményeire építettem. A két nyelvészeti gondolkodás a magyar birtokosi anafora vizsgálatában megtermékenyítő módon kapcsolható össze.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) K 111918 nyilvántartási számú projektje támogatta (*Új megközelítések a magyar névmások nyelvtanának leírásában*). Köszönöm a kolozsvári *Motiváltság és nyelvi ikonicitás* konferencia (*A magyar nyelvészeti kutatások újabb eredményei IV.*) résztvevőinek az előadáshoz fűzött hozzászólásait, és külön köszönöm a konferencia szervezőinek és e kötet szerkesztőinek a segítségét.

HIVATKOZÁSOK

- Ariel, Mira 2008. *Pragmatics and grammar*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bartos Huba 1999. *Morfoszintaxis és interpretáció. A magyar inflexiós jelenségek szintaktikai háttere*. PhD disszertáció. ELTE, Budapest.
- Demjén Adalbert 2007. A névmási birtokos jelzős szerkezetek megjelenése a *Tékozló fiú* példázatának régi magyar fordításaiban. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 6. Nyelvészeti doktori dolgozatok*. JATEPress, SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 11–28.
- Ferenczi Rita 1993. A *maga* névmás a birtokos szerkezetben. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 37/1–2: 141–151.
- É. Kiss Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Reidel, Dordrecht.
- Haiman, John 1983. Iconic and economic motivation. *Language* 59: 781–819.
- Haspelmath, Martin 2008a. A frequentist explanation of some universals of reflexives marking. *Linguistic Discovery* 6/1: 40–63.
- Haspelmath, Martin 2008b. Frequency vs. iconicity in explaining grammatical asymmetries. *Cognitive Linguistics* 19/1: 1–33.
- Laczkó Tibor 2001. A magyar birtokos DP inflexiós morfológiájáról lexikai-funkcionális megközelítésben. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Kiefer Ferenc tiszteletére a barátai és tanítványai. Osiris, Budapest. 59–77.
- Newmeyer, Frederick J. 1992. Iconicity and Generative Grammar. *Language* 68/4: 756–796.
- Pollard, Carl – Sag, Ivan A. 1992. Anaphors in English and the Scope of Binding Theory. *Linguistic Inquiry* 23/2: 261–303.
- Rákosi György 2008. The inherently reflexive and the inherently reciprocal predicate in Hungarian: Each to their own argument structure. In: König, Ekkehard – Gast, Volker (eds.): *Reciprocals and reflexives. Theoretical and typological explorations. Trends in linguistics* 192. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 411–450.

- Rákosi György 2009. Én, magam, önmagam. In: Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. SZTE Általános Nyelvészet Tanszék, Szeged. 179–196.
- Rákosi György 2011. Összetett visszaható névmások a magyarban. In: Bartos Huba (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 351–376.
- Rákosi György 2014. Possessed by something out there: On anaphoric possessors in Hungarian. *Argumentum* 10. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 533–547.
- Reinhart, Tanya 2006. *Interface strategies. Optimal and costly computations. Linguistic Inquiry Monograph* 45. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Reinhart, Tanya – Reuland, Eric 1993. Reflexivity. *Linguistic Inquiry* 24/4: 657–720.
- Reuland, Eric 2001. Primitives of Binding. *Linguistic Inquiry* 32/3: 439–492.
- Váradi Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*. Las Palmas, 385–389. <http://corpus.nytud.hu/mnsz> (2014. 11. 10.)

SUMMARY

Some thoughts on the motivation behind the choice of anaphoric pronominal possessors in Hungarian

This article gives a summary of the main strategies employed in the coding of anaphoric possessors in Hungarian. Building on the results of the generative literature, I show that variation in the choice of the anaphoric possessor reflects iconic principles of organisation in grammar, and the application of such principles in the interpretation and the analysis of the data can provide a fresh perspective on this relatively neglected pocket of Hungarian grammar.

Keywords: iconicity, Hungarian, possessive structure, anaphor, pronoun